

DEATH BY CHOCOLATE

De moord op Jevhen Konovalts op 23 mei 1938 te Rotterdam
in het perspectief van Stalins Grote Terreur, 1936-1938

Marijke van Diggelen

In mei 1938 strekte de schaduw van de stalinistische terreur zich voor een moment uit tot Rotterdam, toen de Oekraïense nationalist Jevhen Konovalts door een als chocoladedoos vermomde bom opgeblazen werd. Marijke van Diggelen onthult in dit stuk de schimmige wereld van de NKVD: de Russische geheime dienst die achter deze aanslag zat.

Rond het middaguur van maandag 23 mei 1938 werd er door een zekere Harm de Jonge op de Coolsingel te Rotterdam een zware ontploffing waargenomen die een hem onbekende man het leven kostte. De man was De Jonge al opgefallen omdat hij gehaast langs hem was gelopen met in zijn linkerhand een klein pakketje. Toen de man een eindje voor hem liep, ontplofte ineens het pakketje dat hij met zich had megedragen. Uit zijn militaire verleden in Frankrijk wist De Jonge dat bij bijvoorbeeld een granaatontploffing altijd de open ruimte moest worden opgezocht en zodoende week hij uit naar de autobaan.

‘Ik nam bij de ontploffing een blauwachtige vlam waar en rook. Die rook was niet bar veel, geen rookwolk bij voorbeeld, die het uitzicht belemmerde. Ik zag het lichaam van den man met het pakje naar rechts vliegen, de rijstraat op, waar het vlak bij de papierbak, die op de rand van het trottoir staat, terecht kwam. Een deel van zijner beenen kwam vlak voor mijn voeten terecht. Ik raapte het behoedzaam op en legde het bij het lijk. Zijn bloed besmeurde mijn schoenen.’¹

Later bleek het om de Oekraïense nationalist Jevhen Konovalts te gaan. De bom zat in een doos chocolaatjes, die hij eerder die dag van een ‘vriend’ had gekregen in Hotel Atlanta, op de hoek van de Coolsingel en de Aert van Nesstraat te Rotterdam. Deze vriend bleek achteraf Pavel Soedoplatov te zijn geweest, een geheim agent van de NKVD (een voorloper van de KGB), die later in 1940 ook verantwoordelijk zou zijn voor het organiseren van de moord op Leon Trotski in Mexico.

De historici Marc Jansen en Ben de Jong hebben zich tot nu toe het uitgebreidst verdiept in deze zaak en hun artikel uit 1994 is vrijwel het enige materiaal dat erover te vinden is.² Het richt zich uitsluitend op de aanslag van 23 mei 1938 zelf. Het is geschreven als reactie op het uitkomen van de autobiografie van Pavel Soedoplatov, die met behulp van onder andere diens zoon geschreven is.³ Doordat het verhaal van Soedoplatov sr. vervolgens kon worden vergeleken met openbaar gemaakte bronnen, zoals het Rotterdamse politierapport uit 1938, konden Jansen en De Jong concluderen dat Soedoplatov inderdaad de meest waarschijnlijke dader is van de moordaanslag. Zijn verhaal sloot aan bij de al bekende feiten over de dader.⁴ Dit neemt niet weg dat er op andere delen van de biografie veel kritiek is gekomen, met name op zijn verhaal over de spionagepraktijken rondom de ontwikkeling van een atoombom in de VS, waarbij een aantal Amerikaanse medewerkers ervan beschuldigd werd voor de KGB te

hebben gewerkt.⁵ Het boek is echter nog steeds bruikbaar als bron, zeker het deel over Konovalts. De historicus Robert Conquest benadrukt bijvoorbeeld in het voorwoord van de biografie dat alleen ‘gedocumenteerde bronnen’ in het vakgebied over inlichtingendiensten in de tijd van Stalin niet volstaan, omdat documenten over bepaalde zaken ofwel gefalsificeerd of vernietigd zijn, ofwel nooit hebben bestaan.⁶ Orale geschiedenis, zoals interviews met Pavel Soedoplatov, waarop deze autobiografie is gebaseerd, is dus onmisbaar in historisch onderzoek naar de Stalinistische geheime dienst. Deze autobiografie, hoewel op zichzelf geen orale geschiedenis, is wel gebaseerd op de persoonlijke verhalen van een historische actor en zal daarom in dit onderzoek met voorzichtigheid gebruikt worden.

Nu het grootste mysterie, namelijk de vraag wie verantwoordelijk was voor de moord, zo goed mogelijk is opgelost na het uitkomen van Soedoplatovs autobiografie, kan de zaak in een grotere historische context geplaatst worden. In het bijzonder kan de aanslag geplaatst worden binnen de Grote Terreur. De



Coolsingel na de bomaanslag 23 mei 1938. Bron: Marc Jansen en Ben de Jong, "Stalin's hand in Rotterdam : the murder of the Ukrainian nationalist Yevhen Konovalts in May 1938," *Intelligence and National Security* 9, no. 4 (1994): 677.

term ‘Grote Terreur’ komt van Conquest die de term voor het eerst in 1968 gebruikte om de periode van grote zuiveringen onder Stalin aan te duiden.⁷ Het is opvallend dat de zaak Konovalts nog niet is behandeld in de context van Stalins beleid gedurende de Grote Terreur. Stalin heeft Pavel Soedoplatov namelijk persoonlijk de opdracht gegeven om de Oekraïense nationalist te doden

in 1938.⁸ Binnen de context van Stalins politieke beleid van zuiveringen ten tijde van de Grote Terreur binnen en buiten de Sovjet-Unie zal ik in dit artikel de volgende vraag beantwoorden: in hoeverre valt de moordaanslag op Jevhen Konovalts van 23 mei 1938 te Rotterdam, bevolen door Jozef Stalin en uitgevoerd door de NKVD in de persoon van Pavel Soedoplatov, te verklaren vanuit de politieke context van de Grote Terreur van 1936-1938 in de Sovjet-Unie?

DE GEHEIME DIENST VAN VOOR DE GROTE TERREUR

Inlichtingendiensten hebben, vanzelfsprekend, de taak om inlichtingen te verzamelen met als doel om hun nationale staat te beschermen tegen gevaren

voordat die zich hebben voorgedaan. In West-Europese landen hebben deze diensten van oorsprong een basis in meer democratisch gewortelde instituties dan in het Russische Rijk en daaropvolgend de Sovjet-Unie.⁹ De geheime dienst van de Sovjet-Unie heeft verschillende namen gehad. Van 1917 tot 1923 de Tsjeka, daarna de OGPU (Verenigde Staatspolitieke Administratie) en vervolgens, toen in juli 1934 de OGPU werd opgeheven, ging de geheime dienst verder als GUGB als onderdeel van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, oftewel de NKVD. De geheime dienst zelf werd echter ook meestal aangeduid met NKVD en dat zal in dit artikel dan ook op die manier gebeuren.

Gedurende de jaren 1920 bestond het buitenlandbeleid van de geheime dienst van de Sovjet-Unie uit het stimuleren van een socialistische wereldrevolutie in het buitenland en het uitschakelen van antirevolutionaire elementen die na de Russische burgeroorlog de Sovjet-Unie waren ontvlucht. Deze elementen bestonden voornamelijk uit voormalige Witte Gardeleden. Het INO (*Innostrannyje Otdel*), oftewel het Buitenland Departement van de geheime politie, was verantwoordelijk voor de uitvoering van dit beleid en in uiterste noodzaak werd de clandestiene groep van Jakov Serebrjanski ingeschakeld. Deze groep handelde vanaf 1926, vanuit Parijs en Brussel, als een onafhankelijke eenheid en rapporteerde alleen direct aan het hoofd van OGPU. Hun voornaamste taken waren sabotage, ontvoeringen en liquidaties op buitenlands grondgebied.¹⁰ De groep kreeg later de naam Administratie voor Speciale Taken (SOGN) en fungeerde als quasi-onafhankelijke organisatie binnen de OGPU die zijn opdrachten direct van het OGPU-hoofd kreeg.¹¹

DE GROTE TERREUR OF 'JEZJOVSJTSJINA'

Om erachter te komen of de moord op Jevhen Konovalts te verklaren is vanuit de Grote Terreur, moet eerst duidelijk gemaakt worden wat met deze term precies bedoeld wordt. De Grote Terreur is de periode van 1936 tot 1938, waarin Jozef Stalin (1878-1953) zijn politieke vijanden uit de weg ruimde met behulp van een aantal publieke showprocessen en daarnaast de Sovjet-Unie zuiverde van volksvijanden/staatsvijanden. Deze volksvijanden werden ervan verdacht een soort 'vijfde colonne' te zijn, die in een oorlogssituatie geactiveerd konden worden door de vijand, om op die manier de stabiliteit van de Sovjetstaat van binnenuit te vernietigen.¹² Er ontstond een enorme klopjacht naar vermeende 'westerse spionnen'. Deze buitenproportionele voorzorgsmaatregel wordt door sommige historici gezien als een soort "totale contraspionage."¹³ Iedereen in de Sovjet-Unie met een andere nationaliteit (bijvoorbeeld Pools of Duits), een koelak-verleden of een (vernomen) sympathie voor Stalins aartsvijand Leon Trotski werd uit de weg geruimd. Stalins fixatie op Leon Trotski was in deze jaren uitgegroeid tot een ware heksenjacht op Trotski zelf, maar ook op zijn sympathisanten in binnen- en buitenland. In werkelijkheid vormde Trotski echter geen directe bedreiging voor Stalin of voor de Sovjet-Unie.¹⁴

De sleutelfiguur hierin was Nikolaj Ivanovitsj Jezjov (1895-1940) die in september 1936 hoofd van de NKVD werd en die positie behield tot en met november 1938. Deze periode wordt ook wel de 'Jezjovstjina'¹⁵ genoemd, oftewel het Jezjov-tijdperk en loopt gelijk met de periode van de Grote Terreur. Vanaf

het moment van zijn aanstelling verhevigde Jezjov de heksenjacht op 'volksvijanden' binnen en buiten de Sovjet-Unie tot ongekeende hoogtes. Jezjov kreeg hierdoor de bijnaam 'de bloeddorstige dwerg', gezien zijn korte gestalte en zijn voorkeur voor het gebruik van martelingen om bekentenissen los te krijgen. Hij had een slechte gezondheid en was, vooral in de jaren 1938-1939, een zware alcoholist.¹⁶ Jezjov spaarde niemand in zijn manische jacht op 'volksvijanden' en schuwde geen enkel middel om zoveel mogelijk mensen over de kling te jagen. Zijn filosofie was dan ook: "Better that ten innocent people should suffer than one spy get away."¹⁷ En ook: "If during this operation an extra thousand people will be shot, that is not such a big deal."¹⁸ Hij was wat dat betreft net zo meedogenloos als Stalin.

De invloed van deze Jezjovsitsjina op de NKVD en haar liquidatiebeleid in het buitenland was groot. Ten eerste vonden er in de gehele NKVD zuiveringen plaats, waaronder ook in het Buitenland Departement (INO). Net zoals in de andere departementen van de NKVD werden vrijwel alle werknemers van het INO ervan verdacht in werkelijkheid buitenlandse spionnen of geheime Trotski-aanhangers te zijn. Omdat echter de meeste INO-werknemers in het buitenland werkten, moesten ze eerst terug naar de Sovjet-Unie gelokt worden om vervolgens daar terecht te staan en geëxecuteerd te worden. Om geen argwaan te wekken werd de leider van INO, Abram Aronovitsj Slutski (1898-1938), daarom pas in februari 1938 vergiftigd op bevel van Jezjov, toen de meeste buitenlandse agenten al waren teruggekeerd.¹⁹ Zijn opvolger was Sergej Shpigelglas tot maart 1938, die vervolgens als tweede man bleef werken onder Zelman Isajevitsj Passov, die tot november 1938 hoofd van INO was. Voor het perspectief werd de moord op Konovalts, in mei 1938, dus georkestreerd door een organisatie met feitelijk Stalin aan het roer, vervolgens Jezjov daaronder met zijn eigen invloed op het beleid en daaronder Passov als hoofd van INO met Shpigelglas weer onder zich. De meeste agenten keerden uit vrije wil terug naar Moskou, om daar vervolgens onder invloed van marteling een verklaring te tekenen dat ze in werkelijkheid voor Westerse mogendheden zouden hebben gespioneerd. Voor de meeste INO-officieren volgden na martelingen en een bekentenis voor denkbeeldige misdaden een korte wandeling naar een executiekamer en een kogel in het achterhoofd.²⁰ Er was echter ook een aantal agenten dat weigerde terug te keren, omdat ze wisten wat hun te wachten stond in Moskou. Op deze agenten werden de mobiele groepen van de Administratie van Speciale Taken afgestuurd.

Ten tweede werd gedurende de Jezjovsitsjina, ook in het buitenland, de jacht op staatsvijanden opgevoerd. Onder Jezjov verdwenen alle restricties, die eerder het uitmoorden van Stalins denkbeeldige vijanden hadden tegengehouden.²¹ Stalins vijanden in het buitenland tijdens de Grote Terreur omvatten onder andere de oude contrarevolutionaire krachten uit de jaren '20, zoals de opvolger van generaal Koetepov als leider van de ROVS22, generaal Jevgeni Karlovitsj Miller. Hij werd net als zijn voorganger ontvoerd door een mobiele groep van de geheim agent Jakov Serebrjanski in Parijs op 22 september 1937. Het enige verschil was dat Miller de reis naar de Sovjet-Unie wel overleefde om daar gemarteld en geëxecuteerd te worden.²³ In de denkwereld van Stalin, en ook

Jezjov, was echter Leon Trotski de grootste vijand van de Sovjet-Unie en in het verlengde daarvan zijn sympathisanten, de Trotskisten.

De vraag of de Grote Terreur invloed heeft gehad op het buitenlandbeleid van de NKVD kan bevestigend beantwoord worden. De geheime dienst heeft in Rusland altijd de taak gehad om staatsvijanden uit te schakelen. Door de jaren heen zijn die vijanden veranderd, maar ook de methodes om ze uit de weg te ruimen. Toen Jezjov eenmaal aan het hoofd stond van de NKVD werd de Grote Terreur binnen de Sovjet-Unie zelf, in de vorm van zuiveringen en massa-operaties, weerspiegeld in het buitenlandbeleid van de NKVD. De heksenjacht op staatsvijanden die zich binnen de Sovjet-Unie afspeelde vond ook, zij het op een veel kleinere schaal, plaats in het buitenland. De vijanden hadden ook dezelfde kenmerken in zowel binnen- als buitenland, maar buiten de Sovjet-Unie waren dit voornamelijk Trotskisten en NKVD-medewerkers die verdacht werden van spionage voor het Westen en die weigerden terug te keren naar de Sovjet-Unie. Onder Jezjov werd er op veel grotere schaal voor liquidatie in het buitenland gekozen als optie om staatsvijanden uit de weg te ruimen dan in de jaren ervoor

en in de tsaristische tijd. Er was nu in tegenstelling tot de jaren voor de Jezjovsjtsjina daadwerkelijk sprake van een liquidatiebeleid in het buitenland.



Jevhen Konovalets. Bron: <http://www.encyclopediaofukraine.com/pic%5CK%5CO%5CKonovalets%20Yevhen.JPG> (geraadpleegd 1-7-2015).

JEVHEN KONOVALETS EN DE OEKRAÏENSE VRIJHEIDSSTRIJD

Het leven van Jevhen Konovalets is nauw verbonden geweest met de Oekraïense strijd voor onafhankelijkheid tegen verschillende bezetters gedurende het begin van de twintigste eeuw.²⁴ Hij werd geboren in 1891 in Zaskjiv, een dorpje vlakbij Lviv, in het toentertijd Oostenrijkse Galicië. Hij studeerde rechten aan de universiteit in Lviv en moest bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog dienen in het Habsburgse leger. Hij werd al snel gevangen genomen door de Russen en belandde in een kamp nabij Tsaritsin (later Stalingrad en nu Volgograd). Met een aantal andere Galicische officieren wist hij uit het kamp te ontsnappen, waarna hij het Galicische-Bukovanische Bataljon van de Sich

Scherpschutters oprichtte in november 1917 om te helpen bij de Oost-Oekraïense onafhankelijkheidsstrijd.²⁵ Omdat voor de Eerste Wereldoorlog het huidige Oekraïense grondgebied verdeeld was tussen het Habsburgse Rijk en het Russische Rijk, was ook de Oekraïense strijd voor een eigen onafhankelijke staat in twee conflicten te verdelen. Aan de ene kant stonden de West-Oekraïners (Rutherianen), woonachtig in Oost-Galicië, die vanaf de val van Oostenrijk-Hongarije in oktober 1918 hun eigen staat

nastreefden. Aan de andere kant stonden de Oost-Oekraïners (Klein-Russen), die in de rest van het hedendaagse Oekraïne woonden en na de val van het Russische tsarenrijk in februari 1917 ook stredden voor hun onafhankelijkheid.

Deze twee conflicten vonden dus vrijwel gelijktijdig naast elkaar plaats. De Galiciërs richtten meteen in oktober 1918 de Oekraïense Nationale Raad op als vertegenwoordiging van de belangen van alle Galicische Oekraïners en op 9 november 1918 werd zelfs de West-Oekraïense Nationale Republiek opgericht. De Republiek raakte echter al snel verwickeld in een oorlog met Polen, dat ook aanspraak maakte op Oost-Galicië. Uiteindelijk eindigde deze Pools-Oekraïense oorlog van oktober 1918 tot juli 1919 in een overwinning voor de Polen. Tijdens de vredesonderhandelingen in Parijs werd Oost-Galicië ook door de Entente toegewezen aan Polen tot woede van de Galiciërs. De president van de republiek vluchtte na de nederlaag met zijn troepen naar Oost-Oekraïne, dat vanaf de Oktoberrevolutie van 1917 verwickeld was in de Russische burgeroorlog tegen de bolsjewieken. Konovalts was als kolonel met zijn Sich Scherpschutters voornamelijk actief in deze oorlog in Oost-Oekraïne.²⁶

Kolonel Konovalts was één van de Oekraïense nationalistische leiders die na de nederlagen in de Oekraïense burgeroorlog vanuit het buitenland invloed probeerden uit te oefenen op de situatie in hun bezette thuisland. Voor Konovalts maakte het niet uit of de Oekraïense staat in Galicië of in Oost-Oekraïne zou worden opgericht. Omdat in Galicië na de oorlog nog duizenden gedemobiliseerde soldaten rondzwierven, besloot Konovalts een organisatie op te richten om die soldaten te organiseren. Na een congres in Praag in 1920 ontstond hierdoor de Oekraïense Militaire Organisatie (UVO), waarvan Konovalts de leider werd. Op 20 juli 1921 vestigde Konovalts zich in Lviv. Daar leidde hij het georganiseerde verzet tegen de Poolse bezetter. De UVO organiseerde op grote schaal sabotageacties en terrorisme gericht tegen de Poolse overheerser, maar ook tegen Oekraïense collaborateurs. De meest opvallende van deze operaties waren de liquidatiepoging op Pilsudski, het Poolse staatshoofd, door Stepan Fedak in 1921 en de wijdverspreide sabotagecampagne van 1922.²⁷ Deze sabotageactie was zo'n succes dat de Poolse autoriteiten zich genoodzaakt voelden om met harde hand op te treden in Galicië. Dit leidde tot vele arrestaties en zorgde ervoor dat de leiding van de UVO of ondergronds moest, of het land moest ontvluchten. Konovalts vluchtte ook naar het buitenland en nam vanaf dat moment alleen nog vanaf een afstand deel aan de verzetsstrijd.

Van 1923 tot 1929 besteedde Konovalts vooral zijn tijd met het zoeken van steun voor de Oekraïense kwestie in het buitenland. Hij was niet alleen een militair leider, maar ook een politicus met uitzonderlijk organisatorisch talent. Hij onderhield contacten met buitenlandse regeringen (voornamelijk Duitsland en Litouwen, omdat deze landen vijanden waren van Polen), met de Oekraïense geëmigreerde gemeenschap in Europa, de Verenigde Staten, Canada en ook met de ondergrondse nationalistische gemeenschap in Galicië en de Oekraïense Sovjetrepubliek. Konovalts wilde natuurlijk dat Oost-Oekraïne ook onafhankelijk zou worden, maar de grootste focus lag vooralsnog op Galicië. Zijn inspanningen leidden ertoe dat in Wenen in 1929 een nieuwe organisatie werd

opgericht, die bestond uit de UVO en verscheidene Galicische nationalistische studentenorganisaties, namelijk de OUN (Organisatie van Oekraïense Nationalisten). De OUN zette gedurende de jaren 1930 de strijd tegen het Poolse regime in Galicië voort. Het enige verschil was dat nu de leiders, met aan het hoofd kolonel Konovalts, in het buitenland verkeerden, terwijl het verzet werd uitgevoerd door lokale cellen. De meeste aanslagen werden gepleegd tegen Poolse hoogwaardigheidsbekleders, maar ook Oekraïense collaborateurs werden door de UVO vermoord.

Terwijl de OUN het Poolse regime in Galicië terroriseerde bleef Konovalts ondertussen steun zoeken in het buitenland voor de Oekraïense zaak. Konovalts en zijn staf keurden het gebruik van geweld niet af, maar zij concentreerden zich zelf liever op het verkrijgen van buitenlandse, vooral Duitse, steun.²⁸ De reden dat Konovalts steun zocht bij Duitsland was dat het de enige macht was die de wil en de mogelijkheid had om eventueel de Oekraïense bezetters, Polen en de Sovjet-Unie, aan te vallen. Over de Duitse steun en invloed en de mate van OUN's afhankelijkheid van de Duitsers is echter geen historiografische consensus.²⁹ De contacten die Konovalts onderhield met de ondergrondse in Sovjet-Oekraïne werden hem echter uiteindelijk fataal, aangezien ene Pavel Soedoplatov zich voordeed als een Oost-Oekraïense nationalist.

PAVEL SOEDOPLATOV EN HET BESLUIT TOT LIQUIDATIE

Pavel Anatoljevitsj Soedoplatov (1907-1996) werd geboren in Melitopil in Zuidoost-Oekraïne. In 1919, op twaalfjarige leeftijd, rende hij van huis weg om zich bij het Rode Leger aan te sluiten. Gedurende de Oekraïense onafhankelijkheidsoorlog vocht hij aan de zijde van de bolsjewieken direct tegen de troepen van de Oekraïense nationalisten onder leiding van Simon Petljoeva en de later door hem vermoorde Jevhen Konovalts.³⁰ In 1921 werd de legerdivisie van Soedoplatov naar Zjtomir overgeplaatst, een stad ten westen van Kiev. Ze moesten daar de lokale Tsjeka-eenheid helpen om de Oekraïense nationalistische groeperingen te infiltreren. Soedoplatov schreef hierover: "I got a taste and a feel of what it was like to deal with conspiracy and underground operations through these meetings with the Ukrainian nationalist gangsters."³¹ Na de oorlog mocht hij in 1927 in Charkov aan het werk voor de OGPU. In 1933 vestigde hij zich in Moskou en ging bij het Buitenland Departement werken. Vanwege zijn Oost-Oekraïense wortels werd hij verantwoordelijk voor de surveillance en acties tegen Oekraïense bannelingen in het Westen. In 1934 was het de OGPU in Sovjet-Oekraïne gelukt de Organisatie van Oekraïense Nationalisten (OUN) te infiltreren en het hoofd van de OGPU, op dat moment Jagoda, gaf het bevel om een plan te ontwikkelen om de terroristische activiteiten van de Oekraïense nationalisten te neutraliseren.³² Het hoofd van de INO, Abram Slutski, vroeg Soedoplatov vervolgens om als illegale agent in het buitenland aan het werk te gaan. Na een uitvoerige training in de Duitse taal, zelfverdediging en het gebruik van wapens ging Soedoplatov uiteindelijk West-Europa in en ontmoette in 1935 Konovalts in Berlijn. Het lukte hem de OUN succesvol te infiltreren en het vertrouwen te winnen van de Oekraïener. Dit deed

hij bijvoorbeeld door samen met Konovalts het graf van van de vermoorde Simon Petljoera in Parijs te bezoeken.³³ Soedoplatov had geen geld voor bloemen, maar hij had toch het gevoel dat dit een moment was om indruk te maken op Konovalts.

‘We stood silently, and then I pulled out my handkerchief and wrapped a handful of dirt from the grave site in it. “What are you doing?” asked Konovalts. I explained that I wanted to take some dirt from Petlura’s tomb back to the Ukraine and plant a tree in his memory. We would sprinkle this earth around the tree. Konovalts was thrilled. He hugged and kissed me, and praised me for thinking of this idea. Our friendship and his trust in me were strengthened.’³⁴



Pavel Soedoplatov. Bron: Pavel Soedoplatov en Anatoli Sudoplatov met Jerrold L. en Leona P. Schechter, *Special tasks: the memoirs of an unwanted witness, a Soviet spymaster* (Londen 1994) fotobijlage tussen p. 244-245.

In 1937, dus midden in de Grote Terreur, was Soedoplatov weer teruggekeerd naar Moskou met zijn dekmantel binnen de OUN nog steeds intact. Hij ontving de Orde van de Rode Banier en zijn missie werd gerapporteerd aan Jozef Stalin, aan de Secretaris-Generaal van de Oekraïense Communistische Partij, Stanislav Vikentjevitsj Kossior, en aan Grigori Ivanovitsj Petrovski, de voorzitter van de Opperste Sovjet van Oekraïne. Zelf moest hij persoonlijk zijn belevenissen aan onder andere Slutski en Serebrjanski vertellen. Gedurende 1937 en 1938 bleef Soedoplatov werken als koerier voor de OUN. In november 1937 werd hij ontboden door het hoofd van de NKVD Nikolaj Jezjov om hem in te lichten over zijn bezigheden met de Oekraïense nationalisten. Soedoplatov was absoluut niet onder de indruk van Jezjov.

‘It was my first meeting with Yezhov, and I was shocked by his unimpressive appearance. He asked incompetent questions about elementary matters of intelligence tradecraft. He didn’t know basic techniques of working with a source of information. Moreover, he did not seem to care about splits in the Ukrainian émigré organization.’³⁵

Jezjov bracht hem na zijn verhaal direct naar Stalin. Daar vertelde Soedoplatov dat Konovalts een echte bedreiging was voor de Sovjet-Unie, omdat hij een oorlog aan het voorbereiden was tegen de Sovjets en werd gesteund door de Duitsers.³⁶

Dit is consequent de motivatie die Soedoplatov geeft voor het feit dat Konovalts een oprecht gevaar was voor de stabiliteit van de Sovjet-Unie. In 1966 al had Soedoplatov, toen hij in de gevangenis was terechtgekomen na de val van Beria in 1953, een bekentenis afgelegd in een brief voor de moord op Konovalts.³⁷ Daarin noemt hij Konovalts al “the important agent of German imperialism.”³⁸ In zijn biografie geeft hij ook aan dat voordat hij in contact was

geweest met Konovalts hij erachter was gekomen dat de Oekraïner zelfs twee keer Hitler had ontmoet.³⁹ Marc Jansen en Ben de Jong geven aan dat dit verhaal zeer onwaarschijnlijk is: “It seems quite possible that the story of the meeting with Hitler was an attempt on the part of the NKVD to discredit the Ukrainian leader, also after his death.”⁴⁰

Hij kreeg vervolgens de opdracht van Stalin en Jezjov om samen met Shpigelglas een plan te verzinnen. Kort daarna werd er een plan geformuleerd, dat eerst aan Jezjov werd voorgelegd, die geen commentaar gaf. Vervolgens gingen men direct naar Stalin.

‘I summarized the plan for operational activities against the Ukrainian nationalist movement, stressing that the primary goal was to penetrate the Abwehr [de Duitse veiligheidsdienst] through Ukrainian channels, since it was the nationalist’ main source of support.’⁴¹

Er was in dit plan dus niet gekozen voor liquidatie, maar voor verdere infiltratie in de OUN en de Abwehr. Petrovski was ook bij deze ontmoeting en vertelde kortweg dat Sovjet-Oekraïne Konovalts de doodstraf al had opgelegd wegens oorlogsmisdaden tegen het Oekraïense proletariaat, namelijk het ophangen van communistische opstandelingen in Kiev in 1919 tijdens de Oekraïense onafhankelijkheidsoorlog. Hij benadrukte dat Konovalts in oorlog was met Sovjet-Rusland en -Oekraïne. De reactie van Stalin was als volgt:

“This is not just an act of revenge, although Konovalts is the agent of German fascism. Our goal is to behead the movement of Ukrainian fascism on the eve of the war and force these gangsters to annihilate each other in a struggle for power.”⁴²

Vervolgens vroeg hij Soedoplatov nog naar de “personal tastes” van Konovalts, waarop de NKVD-agent antwoordde dat de Oekraïner verzot was op chocola. “Stalin suggested I think about that.” Bij het afscheid vroeg Stalin hem nog of hij wist wat het politieke belang van de missie was en Soedoplatov beantwoordde bevestigend. “I wish you succes,’ said Stalin, and he shook my hand. I had been ordered to kill Konovalts.”⁴³ De oorspronkelijke plannen waren dus gewijzigd van verdere infiltratie naar liquidatie. De oorlogsdreiging lijkt, in het relaas van Soedoplatov, de belangrijkste reden te zijn geweest voor dit besluit.

CONCLUSIE

De moordaanslag op Jevhen Konovalts valt grotendeels te verklaren vanuit de politieke context van de Grote Terreur in de Sovjet-Unie van 1936-1938. De periode van de Grote Terreur loopt gelijk aan de periode waarin Nikolaj Jezjov het hoofd van de NKVD was. Het beleid van massa-operaties en zuiveringen dat onder zijn leiding in de Sovjet-Unie zelf werd uitgevoerd door de NKVD werd weerspiegeld in het buitenlandbeleid. In het buitenland vond deze heksenjacht op staatsvijanden wel op veel kleinere schaal plaats dan in de Sovjet-Unie. Voor het aantreden van Jezjov werden er door de NKVD ook al vijanden van de staat

uitgeschakeld in het buitenland, alleen gebeurde dit voornamelijk door middel van infiltratie, sabotage en ontvoering en alleen in het uiterste geval liquidatie. Onder Jezjov ontstond er een waar liquidatiebeleid dat voornamelijk gericht was tegen medewerkers van het Buitenland Departement die weigerden terug te keren naar de Sovjet-Unie, waar ze meestal een oneerlijk proces te wachten stond met daaropvolgend de doodstraf. De Administratie voor Speciale Taken van Serebrjanski kreeg ook de taak om Trotskisten uit te schakelen in het buitenland.

Jevhen Konovalts lijkt niet echt binnen dit plaatje te passen. Hij was geen overgelopen NKVD-agent en hij was ook geen Trotskist. De daadwerkelijke bedreiging die hij vormde voor de Sovjet-Unie was ook vele malen kleiner dan het risico dat hij vormde voor de Poolse autoriteiten in Galicië. De enige keer dat hij direct tegen de bolsjewieken vocht was ten tijde van de Russische burgeroorlog, maar toen de Oekraïense onafhankelijkheidsstrijd daarin faalde, richtte hij zich vanuit West-Europa op het zoeken van steun bij de Westerse machten, vooral Duitsland, voor de Oekraïense zaak. Hij onderhield ook contacten met ondergrondse nationalistinnen in Sovjet-Oekraïne, maar uiteindelijk had hij zelfs op zijn contacten in Galicië weinig echte controle, wat ervoor zorgde dat hij uiteindelijk voor Stalins regime weinig gevaar vormde. De beslissing Konovalts te laten liquideren had dan ook niet veel te maken met het daadwerkelijke gevaar dat hij vormde.

Volgens Soedoplatov was de dreiging van het uitbarsten van een nieuwe oorlog de belangrijkste reden voor het besluit om Konovalts uit te schakelen. De banden die de OUN met Duitsland zou hebben, gecombineerd met de contacten in Sovjet-Oekraïne, zouden desastreus zijn voor de Sovjet-Unie als er oorlog zou komen. Hoewel het helemaal niet zo zeker is dat de Duitsers de Oekraïense nationalistinnen steunden in hun strijd voor een onafhankelijke staat, bestond hier geen twijfel over in de ogen van de Sovjetbeleidmakers. De liquidatie lijkt dus precies in het beleid van 'totale contraspionage' te vallen. Om te zorgen dat de 'vijfde colonne' in Sovjet-Oekraïne niet door Konovalts werd geactiveerd om de maatschappij te ontregelen ten tijde van een oorlogssituatie, moest hij dus op tijd uit beeld verdwijnen.

Hoewel Konovalts op het eerste gezicht een vreemde eend in de bijt is als slachtoffer buiten de Sovjet-Unie van het NKVD, valt de moord verder wel te verklaren vanuit de politieke context van de Grote Terreur. De reden voor de aanslag past in het beeld van een regime dat, voor er gewapende strijd uitbarstte, zoveel mogelijk vijanden in het binnenland wilde uitschakelen. Konovalts bevond zich in het buitenland, maar had in de ogen van Stalin de mogelijkheid om de Sovjet-Unie van een afstand van binnenuit te ontregelen. Dus naast het feit dat alle mogelijke 'interne vijanden' werden geneutraliseerd door middel van massa-operaties en zuiveringen binnen het land zelf, moest Konovalts ook het veld ruimen. Dat er werd gekozen voor liquidatie en niet voor ontvoering of verdere infiltratie in de OUN of zelfs de Abwehr, zoals vaker in de jaren '20 gebeurde, is zonder twijfel een product van de Grote Terreur. De methode van liquidatie, een tijdbom in een doos chocolaatjes, was redelijk excentriek, maar bleek wel effectief. Jevhen Konovalts was dus een

uitzonderlijk slachtoffer van Stalins Grote Terreur.

Na een bachelor Geschiedenis te hebben behaald aan de Rijksuniversiteit Groningen, volgt *Marijke van Diggelen* nu de Researchmaster Modern History and International Relations aan diezelfde universiteit. Haar interesse gaat uit naar moderne Russische geschiedenis en de geschiedenis van geheime diensten.

NOTEN

- 1 Stadsarchief Rotterdam, Toegangsnummer 63 'Gemeentepolitie Rotterdam', inv.nr. 4289 'Rapport inzake de moorddaanslag op Dhr. E. Konoalec, gepleegd op maandag 23 mei 1938, op de Coolsingel te Rotterdam', 14. Hierna te noemen *Politierapport*.
- 2 Marc Jansen en Ben de Jong, 'Stalin's hand in Rotterdam: the murder of the Ukrainian nationalist Yevhen Konovalts in May 1938,' *Intelligence and National Security* 9, no. 4 (1994) 676-694.
- 3 Pavel Sudoplatov en Anatoli Sudoplatov met Jerrold L. en Leona P. Schechter, *Special tasks : the memoirs of an unwanted witness, a Soviet spymaster* (Londen 1994).
- 4 Jansen en De Jong, 684-685.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Walter Laqueur, 'Red Herrings,' *The New Republic* (Washington D.C., 6 juni 1994) 38-41.
- 6 Robert Conquest, 'Foreword,' in: *Special Tasks*, x.
- 7 Recentelijk is er een herziene versie verschenen. Robert Conquest, *The Great Terror: a reassessment* (Londen 2008).
- 8 Sudoplatov, *Special Tasks*, 22-24.
- 9 Amy Knight, *The KGB: Police and politics in the Soviet Union* (Londen 1990) 5.
- 10 Boris Volodarsky, *Stalin's agent : the life and death of Alexander Orlov* (Oxford 2015) 18.
- 11 *Ibidem*, 191.
- 12 James Harris, 'Intelligence and Threat Perception: Defending the Revolution, 1917-1937,' in: *The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin*, ed. James Harris (Oxford 2013) 39.
- 13 Hiroaki Kuromiya en Andrzej Pepłoński, 'Stalin, Espionage, and Counterespionage,' in: *Stalin and Europe: Imitation and Domination, 1928-1953*, Timothy Snyder en Ray Brandon (ed.), (Oxford 2014) 75.
- 14 Christopher Andrew en Oleg Gordievsky, *KGB: The inside story of its foreign operations from Lenin to Gorbachev* (Londen 1990) 121.
- 15 Eigen transliteratie uit het Russische 'Ежовщина' (betekenis: 'Tijd van Jezjov').
- 16 Marc Jansen en Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov 1895-1940* (Stanford 2002) 196-197.
- 17 Jansen en Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, 201.
- 18 *Ibidem*.
- 19 *Ibidem*, 68.
- 20 Christopher Andrew en Vasili Mitrokhin, *The Sword and Shield: the Mitrokhin Archive and the secret history of the KGB* (New York 1999) 81.
- 21 Andrew en Gordievsky, *KGB*, 104.
- 22 De Russische Gecombineerde Dienstenunie, een monarchistische Witte Gardeorganisatie die zich na de Russische burgeroorlog in Parijs vestigde.
- 23 Andrew en Mitrokhin, *The Sword and Shield*, 126-127.
- 24 Alexander Motyl, *The turn to the right: the ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919-1929* (New York 1980) 100.
- 25 Alexander Motyl, *Encyclopedia of nationalism* (San Diego 2001) 274.
- 26 In 1917 werd de Eerste Brigade van Sich Scherpschutters opgericht door onder andere Jevhen Konovalts. De naam was geïnspireerd door de vereniging van geheel Oekraïne en gebaseerd op de Oekraïense Sich Scherpschutters uit 1914. Motyl, *The turn to the right*, 13.
- 27 Orest Subtelny, *Ukraine: a history* (Toronto 2000) 443.
- 28 Subtelny, *Ukraine*, 446.
- 29 De mate en het soort contact dat plaatsvond tussen Konovalts en de Duitsers staat dus nog ter discussie, maar dat er contacten waren is zeker. Zie bijvoorbeeld: Motyl, *The turn to the right*, 123, Subtelny, 463 en John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism* (Littleton 1980) 42.
- 30 Sudoplatov, *Special Tasks*, 8.
- 31 *Ibidem*, 9.
- 32 *Ibidem*, 12.
- 33 De Oekraïense nationalist Simon Petjoera werd in 1926 vermoord door een joodse communistische Oekraïner, Sjolom Schwarzbard, de Oekraïners vermoeden dat de OGPU hier ook achter zat, maar dit was waarschijnlijk niet het geval.
- 34 Sudoplatov, *Special Tasks*, 19.
- 35 *Ibidem*, 22.
- 36 *Ibidem*, 22-23.
- 37 In 1966 probeerde Soedoplatov onder andere met deze brief amnestie te verkrijgen van zijn celstraf omdat hij na twee beroertes invalide was geworden en zijn linkeroog blind was geworden. Zijn verzoek werd echter afgewezen. Sudoplatov, 418.
- 38 Jansen en De Jong, 'Stalin's hand in Rotterdam', 684.
- 39 Sudoplatov, *Special Tasks*, 13.
- 40 Jansen en De Jong, 'Stalin's hand in Rotterdam', 693.
- 41 Sudoplatov, *Special Tasks*, 23-24.
- 42 *Ibidem*.
- 43 *Ibidem*.